

A múltvesztés alakzatai a *Beszterce ostromában**

Reinhart Koselleck közismert tétele szerint a 18–19. század fordulóján a történelem megszűnt örök ismétlődésnek lenni; ha azelőtt tanulságos példákkal – vagy éppen megalapozó történetekkel – szolgált a mindenkori jelennek, immár a jelenhez vezető folyamat eseményeinek láncolatává vált, amelyben még a láncszemek sem állandóak, hiszen a mindenkori jelen folyton újraértelmezi a múltat.¹ Maga a múlt is veszít jelentőségéből, amennyiben a modern társadalom a jövő felől határozza meg magát; az újkor – mondja Koselleck – akkor kezdődik, amikor a jövőre irányuló várakozások eltávolodnak minden korábbi tapasztalattól, amikor a haladás válik a történelem vezérelvévé.² A változás motorja a polgár, aki saját társadalmi létét nem adottságként, hanem olyan lehetőségként éli meg, amely megvalósításra vár.³ Ha nem is akarja végképp eltörölni a múltat, igyekszik a haladás szolgálatába állítani és igazolására használni.

A modern társadalom, amely egységét és jövőjét nemzeti keretek közt kívánja meghatározni, azoknak a társadalmilag, etnikailag és vallásilag különböző premodern közösségeknek az emlékezetét is egységesíteni és modernizálni kívánja, amelyekben – különbségeik ellenére – már korábban is jelen volt valamilyen protonemzeti elem. Eközben nincs tekintettel arra, mennyire különbözőek voltak ezek a – visszatekintve rokon természetűeknek látszó – protonemzeti sajátosságok, és hogy az illető közösségek hogyan vesznek részt, egyáltalán: részt vesznek-e a modern társadalom nemzeti integrációjában.

A millennium táján különös élességgel mutatkozott meg ez a paradoxon. Miközben a magyar közélet éppen a nemesség eredetközösségi nemzettudatának keretében kívánta megünnepelni a nemzet ezeréves múltját, ez a nemesség éppen az utolsó lépéseket tette meg, hogy saját genealogikus múlttudatát elveszítse; miközben a politika a magyar nemzet nyelvi egységesítését erőltette, az integrálni kívánt nemzetiségi közösségek többsége nyelvi, sőt politikai önállóságának megvalósításán fáradozott. 1894 tavaszán, amikor az ország Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című, a millennium

* S. Varga Pál, Tarjányi Eszter és Szilágyi Márton tanulmánya előadásként elhangzott az ELTE, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Petőfi Irodalmi Múzeum által rendezett Mikszáth-konferencián, 2015. október 8-án. (A szerk.)

¹ Lásd Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*, ford. HÍDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2003, 41. skk.

² *Uo.*, 413.

³ Lásd Walter HOF, *Pessimistisch-nihilistische Strömungen in der deutschen Literatur vom Sturm und Drang bis zum Jungen Deutschland*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1970 (Untersuchungen zur deutschen Literaturgeschichte, 3), 5–8.

alkalmából festett képének kiállítását ünnepli, Mikszáth Kálmán a *Beszterce ostroma* című regényét írja, amelyben a nemesi múlttudat hanyatlása, a nemzetiségi polgárság identitásavara és a múlt politikai kisajátítása kizárja bármiféle modern, egységes nemzeti múlttudat érvényesülését.

A múltvesztés jelensége az 1820-as, 30-as években éri el a magyar irodalom ingerküszöbét. A kollektív felejtésre – Kisfaludy Károly *Mohács* című elégiájától is ösztönözve – Kölcsey Ferenc figyelmeztetett Mohács-esszéjében, s okát, ha nem is a jövővel, de a jelennel elfoglalt társadalom beállítódásában jelölte meg. Múlt és jövő viszonyának haladáselvű értelmezését – feltehetőleg Széchenyi István *Hitelének* hatására – ő is megfogalmazta („Régi kor’ árnya felé visszamerengni mit ér? / Messze jövendővel komolyan vess öszve jelenkort; / Hass, alkoss, gyarapíts; ’s a’ haza fényre derül!” – *Huszt*, 1831) – a múlttal szakító, jövőbe forduló új attitűd hirdetője azonban Petőfi Sándor lesz, aki *Csalogányok és pacsirták* című versében (1846) halottrablóknak minősíti a múlt megénekelőit, és a jövőt mint a beteg emberiségnek orvosát köszönti. Ha Petőfi utóbb megbecsüléssel emlékezik is „ősapáink”-ra, „Kik szabadon éltek-haltak, / Szolgaföldben nem nyughatnak” (*Nemzeti dal*, 1848), ez a megemlékezés – amellet, hogy a nemzetet felölelő többes szám első személyben beszél – a múltat is gyökeresen átértelmezi, és a jelenhez igazítja. (Múlt és jelen viszonyának újraértelmezésében központi szerep jut az eposz és a történelmi regény őrségváltásnak – ez a témakör azonban túlmutat e dolgozat keretein.)

Az első jelentős irodalmi szöveg, amelynek témája maga a múltvesztés, az 1848-ban írt *Toldi estéje*. Itt még – az alább említendő művekkel szemben – nincs szó személyes múltvesztésről: Toldi a múlthoz való viszony premodern változatát testesíti meg – Lajos vele vitatkozva fejt ki a múlttal szakító haladás érveit. A történet a két, alternatív felfogás konfliktusát jeleníti meg – az öreg Toldi kivonul abból a világból, amely megtagadni készül a múltat.

A témát Kemény Zsigmond *Férj és nő* című 1852-es regénye helyezte az egyéni és a kollektív emlékezet határmezsgyéjére. Az 1830-as, 40-es évek fordulóján játszódó regényben már a modernség az uralkodó beszédmód, és nem kérdés, hogy ez aláássa a nemesség hagyományos, Kézai *Gesta Hungarorum*áig visszanyúló genealogikus múltkonstrukcióit. Jelképesnek tekinthetjük, hogy a Kolostoryak emlékezetét – amely a honfoglaló ősoktól eredezteti a családot – a felvilágosodás harcias képviselőjeként fellépő polgár, Norbert Lipót cáfolja meg – leleplezven a triviális ellentmondást, amely a család neve és eredethagyománya között feszül (a honfoglalás korából származó család nevében nem szerepelhet keresztény intézmény elnevezése). Kolostory báró belehal a múlt megrendülésébe; unokája, az ifjú Albert már „elfogad[.]a a reformeszméket”, „folyékonyan beszél[i] az átalakult idő nyelvét”,⁴ és tudatos

⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő* = K. ZS., *Férj és nő – Ködképek a kedély láthatárán*, szöv. gond., utószó FENYŐ István, Bp., Unikornis, [1996], 20–21.

döntéseit – még házasságkötését is – a modernitáshoz való igazodás határozza meg. A regény témája ugyanakkor a múltvesztés okozta frusztráció mélyülésének drámai folyamata. A fejleményeket a családnévben is megjelenő vallási-felekezeti kötődés megszakadása tetőzi be (a katolikus Kolostorynak református hitre kellene térnie, hogy felbonthassa a Norbert Lipót leányával kötött, a társadalmi-kulturális különbségek miatt eleve kilátástalan házasságát). Kolostory Albert meghasonlása mögött a genealogikus emlékezetnek az a vonatkozása húzódik meg, hogy a családtörténet az emlékezők tudatában a nemzeti múlt része; ha az előbbi fikcióvá válik, a család kiiródik a (nemesi) nemzetből.

Kolostory Alberthez hasonlóan a történelmi változások fosztják meg múltjától Gyulai Pál 1857-es kisregényének (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*) címszereplőjét, Radnóthy Eleket is. Gyulai szinte laboratóriumi helyzetet teremt azáltal, hogy Radnóthy, aki hosszú betegsége, kórházi kezelése miatt nem élte át személyesen az 1849–50-es évek gyökeres változásait, érintetlenül és elevenen őrzi emlékezetében a múltat. Az ő múltja visszamenőleg nem veszti érvényét, mint a Kolostoryaké, ám folytathatatlanak bizonyul; a folytonosság megőrzésére törekvő Radnóthy pedig – aki ignorálja az új jogrendet – fenyegetett helyzetbe kerül. Gyulai a múlt elvesztésének folyamatát az udvarház fizikai pusztulásának képsorába vetíti ki; minden egyes tárgyi elem hanyatlásának metaforikus jelentése van. (Külön elemzést érdemelne az *Egy régi udvarház...* és a *Beszterce ostroma* összevetése, hiszen az előbbi számos mozzanata – az udvarháztól magától a pallosjogon át a családi harangig – némi változással Mikszáth regényébe is bekerül).

A sort Csurgó Károly, Gárdonyi Géza *Öreg tekintetese* zárja a századelőn (1905). Gárdonyi kisregénye lépésről lépésre, Gyulaihoz hasonló tárgyszimbólumok révén (vidéki ház és föld, pipa, öltözet, kisarjadó kukoricaszemek, méhek a pesti bérház padlószobájában) követi végig, hogyan fosztja meg múltjától, és pusztítja el a nagyváros dinamikus modern közege az örök ismétlődés idejében élő vidéki kisenest. Pongrácz István alakja szempontjából Csurgó Károly ellenpontja, a vén, szenilis Mayer is figyelmet érdemel, aki néhány klisévé merevedett történetet őríz szabadságharcos múltjából – és zökkenőmentesen beilleszkedik a nagyvárosi szalonéletbe.

Mikszáth regényének újszerűsége abban áll, hogy főszereplőjét senki és semmi nem fosztja meg múltjától (már most vessük előre: nem is ebbe hal bele). Ahogyan Mikszáth későbbi hősének nemzedékét jellemzi 1881-es, *A magyar dzsenti* című írásában, „az ő kezükből »kiesett« az magától, amit vesztekte”⁵ Ez a múltra is igaz. Hajdu Péter szól Mikszáth történeti tárgyú novelláinak egyik típusa kapcsán „a jelen anakronizmusá”-ról: „a korabeli Magyarország társadalmában – úgymond – inadekvát és szervesen módon él tovább a történelem, és torzítja a gondolkodást, a társadalmi

⁵ MIKSZÁTH Kálmán, *A magyar dzsenti* = M. K., *Cikkek és karcolatok*, 11, 1881. január–július, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1970 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 61), 21.

viselkedést”.⁶ Kiinduló tételelem szerint ez a torzító hatású anakronizmus a társadalmi szerepétől megfosztott nemesség múltvesztésével függ össze, amit a gazdátlanná váló eredetközösségi múlt kliséinek társadalmi-politikai kisajátítása követ.

A Pongrácz Istvánban megszemélyesített múlttudat összetett képlet. Egyrészt bizonyos, hogy (mint Hajdu egy korábbi tanulmányában írja) a nedeci vár elzárt közegében „az idő részint áll, részint ciklikusan működik” – ellentétben a modern világban lineárisan zajló idővel.⁷ Az is nyilvánvaló azonban, hogy ez a statikus-ciklikus időtudat önmagában nem elégséges a történeti emlékezet fenntartásához. A történeti emlékezés – mozogjon akár a példákkal tanító história, akár a láncolatba rendeződő lineáris történelem közegében – kollektív jelentésképző aktus, amely kis- vagy nagyközösségi térben, múlt és jelen kölcsönhatását érvényesítve alkotja meg a múlt értelmét.⁸ Könnyű belátni, hogy Pongrácz múlthoz való viszonyából mind a valódi közösségi elem, mind a jellel folytatott dialógus hiányzik, vagyis alkalmatlan a jelentésképzésre. Ami az emlékezés közösségi terét illeti: a tót parasztoknak, akik múltidéző hadijátékaiban a partnerei, fogalmuk sincs róla, milyen szerepeket játszanak el – a vele egy társadalmi közegbe tartozók pedig nem is partnerei a múltidezésben. A budetini honvédparancsnok praktikussági szempontból kéri fel rokonát, hogy a következő hadgyakorlaton az ő vára ellen vonulhasson a honvédcsoport,⁹ Forget őrnagy pedig, aki az ellenfél szerepét játssza Pongrácz hadijátékaiban, tisztos juttatást kap szolgálataiért. (Bár Mikszáth, állítása szerint, élő alakról mintázta Forget őrnagyot, és a nevét sem változtatta meg,¹⁰ nem érdektelen, hogy a név jelentése: felejteni). A Behenczyek a múltvesztés végső stádiumában vannak, a honvédparancsnok képviselte modern környezet pedig az örökség bélyegét sűti Pongráczra, hogy elszigetelje. Ez a múltvesztés spirálját hozza működésbe: minél erősebb elutasításra talál a múltba kivonuló Pongrácz, annál provokatívabb módon szembesíti embertársait a múlt eszményeivel; ezáltal azonban csak megerősíti abbéli ítéletüket, hogy a középkori eszmények a fennálló szabályok

⁶ HAJDU Péter, *Tudás és elbeszélés: A Mikszáth-kispróza rejtelmek*, Bp., Argumentum, 2010 (Irodalomtörténeti Füzetek, 146), 199.

⁷ HAJDU Péter, *Két kronotoposz találkozik az úton... (Mikszáth Kálmán: Beszterce ostroma)*, ItK 106(2002), 5–6. sz., 660.

⁸ A kollektív emlékezet Maurice Halbwachstól származó elmélete szerint az egyéni életen túlterjedő múlt emlékezete „a múlt rekonstrukciója a jelenből vett adottságok segítségével”, amelyben az egyén közösségi kapcsolatainak van meghatározó szerepe. Lásd Maurice HALBWACHS, *Das kollektive Gedächtnis* [La Mémoire Collective], übers. von Holde LHOEST-OFFERMANN, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag, 1967, 55–56. A Halbwachs tételét értelmező Jan Assmann szerint a múlt olyan szociális képződmény, „amelynek jellege a mindenkor jelen értelmi szükségleteitől és vonatkozási kereteitől függ”. JAN ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 49.

⁹ A Nagy Miklóshoz írt nyílt levélben Mikszáth a regény valóságos (ezért valószínűtlen) előzményei közt említi, hogy „a budetini honvédség [...] a szokott éjenkénti hadgyakorlatait István gróf hadi népe ellen végezte. (Olcsobb volt így az aerariumnak)”. *Nyílt levél Nagy Miklóshoz, a Vasárnapi Ujság szerkesztőjéhez* = MIKSZÁTH Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések*, 6, 1894: *Beszterce ostroma*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1957 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 6; a továbbiakban: MKÖM 6), 187.

¹⁰ *Uo.*

megsértésén alapuló önérvényesítési ambíció igazolására szolgálnak neki – ez viszont megint csak a vele szembeni elutasító reakciót erősíti.

Ha Pongrácz ilyen módon szabályosan meggátolja, hogy környezete párbeszédre lépjen az általa képviselt múlttal, valójában csak önmagához marad következetes. Hiszen, mint az elbeszélő már a regény elején idézi, az az álláspontja, hogy „»Én nem akarok a XIX. században élni, visszamegyek a XVII-ikbe, mert nekem úgy tetszik. Az idő jöhet, mehet, de engem nem visz, oda állok, ahová akarok«”.¹¹ Ezzel a döntésével Pongrácz lemond arról, hogy múlt és jelen kölcsönhatásából kiindulva adjon jelentést vagy funkciót a múltnak. A jelentől elszigetelt tárgyak és elvek, amelyekhez emlékezetét köti, összefüggés és aktuális jelentés nélküli rekvizitumokként veszik körül,¹² a hozzájuk kapcsolódó erkölcsi eszmék pedig üres klisék maradnak – lásd „a női szemérem védelme”, „becsület”, pallosjog, a győztes csaták után rendezett „magnum áldomás” és hasonlók. De ugyanilyen klisészerűek a Pongrácz tetteit irányító forgatókönyvek és szabályok is, a hadüzenettől a „hadi regulá”-ig (amely a tús visszaadását írja elő). Mintha mindezek egy történelmi kártyajáték lapjai és szabályai lennének – a honvédparancsnok valójában ebbe az egyszerű áltörténeli játékba száll be, amikor azt javasolja, hogy „szóljunk hozzá a *saját nyelvén*” (97) – és talán maga Pongrácz is így fogja fel a dolgot, amikor Apolka elengedésére kényszerülve megjegyzi: „Vesztettem. Fizetek” (166; igaz, ő úgy véli, Isten a kártyapartner).

A múlt maga összefüggéstelen epizódokra esik szét – ahogyan azt leginkább a vár fegyvertárának szedett-vedett jelmezei tanúsítják:

A vár fegyverterme tele volt régi vitézi ruhákkal, páncélok, jelmezekkel, a Mátyás korabeli fekete-sereg egyenruhájától kezdve le egész a vasas németig. [...] Volt ott török spáhi, Rákóczi-felé brigadéros, Svehla vitéz, keresztes lovag, [...] mintha egy középkori katonai temető alakjai egyszerre ugrottak volna ki Mihály arkangyal trombita-szavára a sirjaikból [...]. (12)

Ez a kollekció a múlt modern elsajátításának közegét, a múzeumot idézi, lényegét tekintve azonban éppen ellentétes vele; Hajdu Péter találó kifejezésével, a „múzeumi-nak tűnő, de nem muzealizálható múlt” tárhelye.¹³ Akik pedig a jelmezeket magukra öltik, a történelmi kontextusok és jelentések híján ugyanúgy papagájkiállítás idéznek, mint Mikszáth egyik – a millenniumi kiállítás megnyitása alkalmából írt – cikkében a díszmagyarba öltözött országgyűlési képviselők.¹⁴

¹¹ MKÖM 6, 17. (A regényből vett idézetek oldalszámát a továbbiakban a főszövegben adom meg.)

¹² T. Szabó Levente mutatott rá, hogy „a tárgyi nyomok a *Beszterce ostromában* nem bizonyulnak elégségesnek a múlt újraalkotására”, s ezért a múlt idegen marad a jelen számára: T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózaesztétikájában*, Bp., L'Harmattan–Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007 (Ligatura), 55.

¹³ HAJDU, *Tudás és elbeszélés*, i. m., 204.

¹⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *A t. Ház a szabad ég alatt* = M. K., *Cikkek és karcolatok*, 35, 1896, s. a. r. Sz. GARAI Judit és REJTŐ István, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 85), 28.; idézi HAJDU, *Tudás és elbeszélés*, i. m., 202.

Ha a múltnak olyan mozzanatát keressük Pongrácz tudatában, amely jelentését tekintve kapcsolódik a jelenhez, leginkább a fehérló-mondára utalhatunk. A regény központi epizódjában a besztercei küldöttségként fellépő zsolnai színésztrupp szándékosan játszik rá a jelenetre, amelyben a szlávok képviselésében megjelenő vénnek, népük hódolatának jeléül, földet-füvet-vizet nyújtanak át a lovon érkező Árpád vezérnek:

Az apró, öreg emberke egyet köhintett és elkezdé szavalni kopott jambusokból összeállított dikcióját, nagy pátozzsal, stentori hangon:

Hatalmas várúr! Nagy s nemes vezér!
Vizet, füvet, földet hozánk neked,
Előtted hódolók. Kegyelmezz Besztercének! [...]

[Pongráczot] látható módon hatotta meg a néhány mondat, középkori emlékeken élő dő lelke megittasodott a daliás idők e kirívó ügyetlenséggel mázolt képétől is. (104)

A jelenet nemcsak a Beszterce fölött aratott erkölcsi diadal (vagy más nézőpontból: a normasértő önérvényesítés sikere) révén hat Pongráczra, hanem azért is, mert hízeleg pánszláv-gyűlölettől eltelt lelkének. Nem nehéz felismerni, hogy a fehérló-mondából vett jelenet nem valamelyik krónikát követi, hanem Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című festményét, amely a fehér lovon ülő Árpádot és a neki meghódoló szlávok véneit ábrázolja.¹⁵

A regénybeli jelenet tanúsága szerint múlt és jelen egymásra vonatkoztatását tekintve Pongrácz nem sokban különbözik Klivényitől, aki a fehérló-monda szlovák nyelvű parafrázisával hergeli a pánszlávokat.¹⁶ Az elbeszélő szerint Klivényi, a városi írnok nagy szélhámos, azonban – a nacionalista propaganda helyi vezéralakja lévén – nem eshet bántódása; „Klivényi ügye mindig a haza ügye volt” (61). Ami pedig Pongráczot

¹⁵ Munkácsy képét 1894. febr. 24-én vette át hivatalosan a kormány a főrendiház üléstermében, s még aznap kiállították a Nemzeti Múzeum dísztermében (*Munkácsy „Honfoglalás”-ának átvétele – Munkácsy képe itthon*, Vasárnapi Ujság, 41(1894), 9. sz., márc. 4., 141–142) – három héttel azelőtt, hogy a regény vonatkozó részlete megjelent volna a Pesti Hírlapban (márc. 16.; lásd a kritikái kiadás jegyzetét, MKÖM 6, 194; a Vasárnapi Ujság idézett számában egyébként Mikszáth is publikált). A festmény reprodukcióját öt nappal a regényrészlet megjelenése előtt láthatta az olvasó a Vasárnapi Ujságban (*A 'Honfoglalás': Munkácsy Mihály festménye*, Vasárnapi Ujság, 41(1894), 10. sz., márc. 11., 152–153). Beöthy Zsolt a Kisfaludy Társaság febr. 28-ai ülésén elemezte a képet, nagy hangsúlyt helyezve a hódoló szlávok ábrázolására. (A kép fogadtatásáról lásd BOROS Judit, *Munkácsy Mihály honfoglalása*, Művészettörténeti Értesítő, 2000, 1/2, 139–149.) Mikszáth már korábban is tudott a festményről; amikor Munkácsy 1891 októberében Szegedre utazott, hogy ősi magyar típusokat keressen a *Honfoglalás*hoz, találkozott vele (lásd: *Párbaj – kabátokkal*, Országos Hírlap, 1898. márc. 20., 22.).

¹⁶ Mikszáth már 1882-ben ilyen összefüggésben említi a fehérló-mondát; a pánszlávizmus hívévé szegődött szlovák fuvaros kapcsán jegyzi meg: „Még csak néhány évtized s velünk érzett ez az egész nép. Sem mi nem emlegettük a fehér lovat és a veres kantárt, sem ők nem hozakodtak elő vele; megfértünk egymással”. MIKSZÁTH Kálmán, *Hunyák Pál = Cikkek és karcolatok*, 13, 1882. január–május, s. a. r. BÍSZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1973 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 63; a továbbiakban: MKÖM 63), 97. (További összefüggésekkel szolgál: CSUKÁS István, *Mikszáth gondolatai a nemzetiségi kérdésről*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 20(1984), 3–47.)

illeti, „kulturmissziója” (ahogy maga nevezi), abban áll, hogy kutyák nyakára és farkára kötött csengettyűkkel zavarja meg az ifjabb Hurban beszédét a turócszentmártoni pánszláv gyűlésen (53–54).

A színész szónoklatát hallgatva Pongrácz egy pillanatra beleszédül a múltba. Ilyen egyszer fordul még elő vele, amikor Estella Medici Katalinnak öltözve lép elé – abban a reményben, hogy a gróf majd feleségül veszi. Amint Pongrácz rápillantott a kosztümbe öltözött Estellára, „összerázkódék: – Katalin! – susogta” (35). Estella igyekszik kihasználni a helyzetet: „István! Te szeretsz engem!” – mondja, Pongrácz azonban, pillanatnyi révületéből felocsúdván, dühödten förmed rá: „Hát megőrültél, azt hinni, hogy szeretlek. Estella, te ostobább vagy egy libánál. Ugyan no, ereszd el a nyakamat. Ejnye, hol az a korbács, te rongy!” (36).

A jelenet megerősíti, hogy Pongrácz nem azonosul a múltból származó erkölcsi mintákkal. Miután a várbörtön középkori díszlete által megvédte Estella női szemérmét az ifjabb Behenczy inzultusától, négy szemközt úgy bánik a női nem imígyen kitüntetett képviselőjével, mint egy kutyával. A jelenet másik tanulsága a sokat vitatott örültségét illeti. Pongrácz e két említett jelenetet kivéve sohasem téveszti össze a múltat a jelenet (e jelenetekben is hamar felocsúdik), és hadijátékairól is jól tudja, hogy játékok. Nem örült tehát – legföljebb (mai szóval) pszichopata. Amikor az elbeszélő fenntartja Pongrácz örültségének lehetőségét, szokása szerint nem a (regénybeli) „tényeket”, hanem Pongrácz környezetének különféle vélekedéseit visszhangozza¹⁷ (anélkül persze, hogy ezt jelezné). Ide tartozik a nevezetes Don Quijote-párhuzam is, amely ugyancsak a környezet vélekedésén alapul, s abból ered, hogy a gróf hitelesen játssza a középkori várúr szerepét. Pongrácz azonban nem a régi eszmények naiv elkötelezettje (meg is ütközik, amikor a „bolond” lovaggal azonosítják). Múlthoz való ragaszkodása, amely a családi és a nemzeti történelem egybefonódásának tudatán alapul, arra szolgál, hogy a naivitás és a bolondság leple alatt sakkban tarthassa, provokálhassa környezetét. A bolondság mezét tehát rafináltan használja fel azokkal szemben, akik megbélyegző szándékkal ráöltötték.

Pongrácz múlthoz való viszonyát Apolka feltűnése világítja meg leginkább. Már a lány megjelenése változásokat indít el viselkedésében („Szokott hóbortjaival alább hagyott”, „Hozzáfogott a gazdálkodáshoz”, még különcködése is új irányt vesz, amelynek nincs köze a múlthoz, 111). Meg sem fordul a fejében, hogy a zsolnai polgárleányka nem éppen egy Medici Katalin vagy egy Zrínyi Ilona (korábbi állítása szerint – mint tudjuk – azért nem érdeklik a nők, mert „Zrínyi Ilonával eltemették az utolsó asszonyt”, 94). Kolostory Alberttel ellentétben, aki a fényes arisztokrata családi múltra visszatekintő Zörény Idunával kárpótolja magát a múlt nélküli polgári nej okozta csalódásért, Pongrácz a tisztaszívű polgárleány szeretetének hatására

¹⁷ T. Szabó Levente hívta fel a figyelmet arra, mennyire elmosódtak a Pongráczot örültségnek minősítő szereplői leírások (T. Szabó az örültség/bolondság alternatíváját a „dandység”-ben látja): T. SZABÓ, *i. m.*, 152–170, illetve 129.

eltávolodik történelmi rögeszméjétől. Hogy saját érzései mennyiben nőnek túl a várúr atyai szeretetén, magának sem vallja be, és erre két oka is lehet; vonzalma sem a környezetével fenntartott kapcsolatát meghatározó történelmi klisék közé nem illene (lásd Medici Katalin és Zrínyi Ilona), sem helyzetének – teljesen józan – megítélésével nem volna összeegyeztethető. (Mikszáth, szokása szerint, hagyja, hogy az olvasó találgasson, melyik a valódi ok).

Ám nincs is szükség érzéseinek pontos meghatározására ahhoz, hogy belássuk: az utolsó várúr nem a múlt elvesztésébe pusztul bele, hanem abba, hogy a szeretetet, amelyet most, ötven éves korában tapasztalt meg először („Olyan boldog volt, de olyan boldog, hogy őt valaki szereti. Ilyen se történt vele még soha”, 118), mindjárt el is kell veszítenie.

Azok a kórtünetek, amelyek a regény második részében eluralkodnak Pongráczon, még csak nem is emlékeztetnek a korábbiakra; a gróf lelkét az a felismerés dülja fel, hogy egész életét elhibázta. Különcségének lefoszló álcái mögül egy meggyötört, lélektani válsághelyzetbe sodródott ember arca kezd az olvasóra tekinteni – ezen az átalakuláson alapul a mű katartikus hatása. A zárlat nagy paradoxona, hogy Pongráczot azok a múltból kölcsönzött viselkedési sémák mentik meg személyiségének teljes szétesésétől, amelyek végső soron pusztulását okozzák.

Visszatérve a múltvesztés alakzataihoz: viszonylag kevés szót érdemelnek a Behenczyek; ők szinte illusztrálják Mikszáth fentebb idézett tételét, amely szerint a dzsentrik kezéből „»kiesett« az magától, amit vesztek”. Hogy a Behenczyek vagyunkkal együtt múltjukat is elvesztik, azt Mikszáth a Gyulai *Egy régi udvarház...-*ából kölcsönzött családi harang epizódjával érzékelteti. A harangot, amely már csak akkor kondul meg, „ha egy Behenczyt temetnek valahol a világon” (19), apa és fia közös erővel kótyavetyéli el, s a veszített múltat illetően már csak egy-egy szálnalmas színjátékra futja erejükből. Amikor Pál megtudja, hogy fia 600 forintért eladta a családi ereklyét a templómépítő krivánkaiaknak, kérdőre vonja fiát: „Hát volna lelked elpocsékolni a szent harangot, mely ősatyáidat elsiratta?” Az olvasó utóbb megtudja, hogy e kirohanás csak „egy kis politika” volt Behenczy Pál részéről, és arra szolgált, hogy az egész vételár az ő zsebébe vándoroljon (24–25). Amikor pedig az ifjabb Behenczy azzal állít be Pongráczhoz, hogy elszökött otthonról, mert az apja eladta a családi harangot (dicséretben is részesül vendéglátójától), az olvasó eleve tudja, hogy hazudik.

Figyeljünk fel rá, hogy az ifjabb Behenczy „Rákóczi-féle harang”-ról beszél (25), és ez a családi és nemzeti történelem (épp felbomló) összefonódásáról tanúskodik. Bár nem tudni, melyik Rákócziról van szó,¹⁸ a „Rákóczi”-hívószó a regényben egyértelműen a Rákóczi-szabadságharcot idézi. Pongrácz hadi készületei kapcsán jegyzi meg az elbeszélő: „A »Rákóczi vojna« óta nem volt még ilyen felfordulás erre felé” (29).

¹⁸ Az ország ismertebb Rákóczi-harangjai I. Rákóczi György nevét viselik, ezeket azonban az 1630-as évek végén, 1640-es évek elején református alföldi városoknak adományozta a fejedelem (Debrecen, Sáropatak, Kecskemét); az itt szereplő harang sem felekezeti, sem földrajzi okokból nem tartozhat e sorba.

A Rákóczi-háború szlovák megnevezése visszatér a Beszterce ostromára készülő sereg mulatozása közben:

István gróf intésére ráhúzta a lapusnyai hadi banda a Rákóczi korából maradt híres nótát, magyarba vegyített tót szöveggel:

Mikor még én kuruc voltam Rákóczi vojnában,
Jártam szattyánból varrt cserveni csizmában. (92–93)

A banda Pongrácz rendelkezésére zendít rá, ám „a Rákóczi korából maradt híres nóta” maga arról tanúskodik, hogy a helyi szóbeli hagyományban elevenen él egy nagy történelmi esemény, a Rákóczi-szabadságharc emléke; a kurucokkal való azonosulás és a két nyelv makaronikus keveredése a történelmi sorsközösség tudatának, a lokális és a „nagy” történelem összefonódásának nyomait őrzi. Ne feledjük, a krivánkai korcsmában a szlovák népköltészet legnépszerűbb zsványának, Jánosiknak a képe lóg (154), aki 1708-ig maga is a kurucokkal harcolt a „Rákóczi-vojná”-ban.¹⁹

A múltidézésnek ez a módja azonban csak kontrasztként szolgál; a zsolnai polgárok identitásában ugyanis nyoma sincs múltban gyökerező szolidaritásnak – de még magyar vagy szlovák múltnak sem, és így könnyen engednek ideológiai hatásoknak és pillanatnyi érzelmi késztetéseknek. Ezt mutatja a két Trnowszy-testvér gyűlölködésének valószínűtlenségig karikatúraszerűre rajzolt epizódja; míg Gáspár a színmagyarnak számító Debrecenből hozat nevelőt Apolka mellé, hogy magyar nemzeti szellemben nevelje, Péter két nevelőt is hozat a pánszláv mozgalom központjából, Turócszentmártonból, hogy „becsepegtessék a szláv szellemet és elutáltassák a magyarokat” (63). Apolka nemzeti tudatának alakulásáról ugyan nem szól az elbeszélő, a magyar nemzeti szellem azonban, Apolka nevelője révén, átragad Gáspár fiára, aki már nemcsak magyar vezetéknévvel hord apja névmagyarosítása nyomán, de keresztnéve is Emillé lépett elő. Magyar múlttudatát az elbeszélő azzal jellemzi, hogy kívülről tudja Szigligeti Ede *Mátyás király lesz* című, érzelmes történelmi darabjának cselekményét.

A továbbiakban néhány olyan Mikszáth-elbeszélésre, illetve epizódra utalok vázlatosan, amelyek a múltvesztés problematikája révén kapcsolódnak a fent leírt jelenségekhez. Elsőként *A gavallérok* kínálkozik. Ha a *Beszterce ostromában* – mint fentebb volt róla szó – Pongrácz a statikus-ciklikus időszemlélethez ragaszkodva sem tudott eleven kapcsolatot teremteni a múlttal, *A gavallérok* főszereplői Pongrácz hadijátékaihoz hasonló zárványban, a lakodalomban idézik fel a múltat; ám helyzetük a jelentésképző emlékezés mindkét meghatározó vonatkozásában különbözik az övétől. Egyrészt, a jelenbe ékelődő időzárvány ezúttal olyan *ünnepe*, amely a lineáris időszemléletű modern társadalomban is megőrizte helyét és szerepét, s képes

¹⁹ Lásd a kritikai kiadás jegyzetét, MKÖM 6, 257. Jegyezzük meg, a *Hunyák Pál* c. írásban Mikszáth 1848-at említi mint utolsó közösen megélt történelmi eseményt; a pánszláv szellemű „tót himnusz”-t megtanuló ifjak kapcsán állapítja meg, hogy „apáik még velünk csinálták negyvennyolcban a tábortempót” (tudniillik amikor azt tanulták, hogyan kell egy ütemre masírozni), MKÖM 63, 97.

fenntartani a kapcsolatot a mindig változó jelen és az állandóságot jelentő, ismétlődő múlt között (az ismétlődő jellegre utal hangsúlyosan az elbeszélés zárzata; a bankba visszavitt esküvői ékszer el sem kell tenni, mert „egy Vinkóczy kisasszony esküszik holnap Lásztován”²⁰). Másrészt, a lakodalom olyan kollektív esemény, amelyben a múlt „szép formái”-nak megőrzése a – kommunikációkban zajló – csapatjáték sikerétől függ; a vendég reakciói, aki a tükör szerepét játssza, jól mutatják, hogy az összjáték hibátlan – még ha a (Pongrácz katonáihoz hasonlóan szedett-vedett jelmezekbe öltöző) parasztok ki-kiesnek is szerepükből [„Csi pocsujes ti szomár? (Hallod-e te számar! [...] Hát nem mondtam már, hogy te vagy a Jean?”)].²¹ Jelen és múlt kapcsolata azonban igencsak korlátozott, hiszen a lakodalom rituáléjában megelevenedő viselkedésmintáknak nincsenek megfelelőik az ünnep zárványán kívül folytatódó mindennapi életben. Mindenesetre, ha arra gondolunk, hogy a modern nyugati világ felemelkedése elképzelhetetlen lett volna a hagyományos nemesi és a modern polgári értékvilág tartós kölcsönhatása, a múlt átsajátítása nélkül, nem nehéz belátni, hogy az egykori „szép formák” megőrzése, bármennyi sallangot hurcol is magával, egy olyan múltbeli viselkedéskultúra átörökítésében érdekelt, amelyet a francia *honnêt homme* vagy az angol *gentleman* (meg persze Faludi Ferenc *Nemes embere* és *Nemes asszonya*) képviselt a 17–18. században. Bibó István állapította meg a századutó (nem magyar ajkú) polgárságára utalva, hogy az asszimiláció nálunk „a közösségi formák szétesésének a korában folyt a legerősebben”, ezért a magyar nemzet „mindenféle sallangjával asszimilált”.²² Mikszáth e műve megmutat valamit a jelenség másik oldalából is.

További epizódokat kiragadva, a dzsentri múltvesztésének újabb alakzatára találunk *A Noszty...*-ban. A regényben központi szerepet játszó gyöngyös főköti a családi és a nemzeti múlt összefonódásának emlékét őrzi, akárcsak Pongrácz családi ereklyéi:

Omodé Orsolya azon udvari szertartás alkalmával viselt[e], midőn Róbert Károly kis fiát, Lajost, a szent keresztvízre tartotta. E komaságnak a fényéből táplálkozott a Kopereczky-család hiúsága századokon át egész máig, annál is inkább, mert a keresztgyerekből lett a legnagyobb magyar király.

A történet itt a Kolostoryak családtörténetéhez hasonló fordulatot vesz, csakhogy ezúttal nem a felvilágosult polgár, hanem a gonosz pletyka ássa alá a hagyományt:

²⁰ MIKSZÁTH Kálmán, *A gavallérok* = M. K., Regények és nagyobb elbeszélések, 8, 1895–1897: *Ne okoskodj, Pista! – Nagy kutya a vicebíró – A zöld légy és a sárga mókus – Prakovszky, a siket kovács – A gavallérok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1958 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 8), 232.

²¹ *Uo.*, 199. Itt jegyzem meg: már korábban kitértem rá, hogy az elbeszélő, aki vendégként vesz részt a lakodalmon, első perctől fogva átlát a szitán – viselkedése nem a megtévesztettség alapul, hanem azon, hogy nem akar játékrontó lenni; valójában ő téveszti meg (jóhiszeműen) vendéglátóit, amikor naivnak tettei magát (S. VARGA Pál, *Mikszáth „tudásregényei”*, Tiszatáj, 65(2011), 11. sz., 79).

²² BIBÓ István, *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* = B. I., *Válogatott tanulmányok*, vál., utószó HUSZÁR Tibor, Bp., Magvető, 1986, II, 616.

Rossz nyelvek ugyan azt állítják, hogy Kopereczkyné nem a Lajos gyerekek volt a keresztanya, hanem csak az Endréé [...]. Hanem iszen ez is még valami, csakhogy még rosszabb nyelvek ezt se hiszik. Hogy azt mondják, mese az egész.²³

Mikszáthra jellemző módon nem is tudjuk meg, mi igaz, mi nem – a főköttő további története azonban a család hanyatlásának szinekdochéjaként olvasható.²⁴

A polgár múltvesztésének történelmi előképét a *Fekete város* lőcsei polgárai szolgáltatták, akik sajátosan értelmezik múltjuknak egy – büszkeségre egyébként okot adó – 14. századi epizódját. Róbert Károly halálából a lőcseieknek adományozta azt a földet, amelyért főbírájuk a király szolgálatában életét áldozta, s törvénybe foglalta, hogy „a lőcsei főbíró vérenek földszerző erő adassék”.²⁵ Az ősatyák hősiessége és szenvedése a 18. századra eltűnik az emlékezet szemhatáráról; a főbíró vérenek földszerző erejét a lőcsei polgárok nem csillapuló földéhsége ruházza fel aktuális funkcióval.

Az *Új Zrínyiász* már nem is egyszerűen a múlt elvesztését beszéli el. Múlt és jelen látványos szembesítése ezúttal nem párbeszédhez, hanem éppen a párbeszéd lehetetlenségének konstatálásához vezet. A cselekmény befejezése – a királyi kegyelem a fegyverrel fellépő szigeti hősöknek, majd eltávolításuk a közéletből és beköltöztetésük a Vajdahunyad-vár történelmi zárványába – megerősíti azt az érvelést, amely a szabadelvű Pulszky Ágost szájából hangzik el a parlament „Zrínyi-vitájá”-ban – eszerint a 16. és a 19. század erkölcsi eszményei összemérhetetlenek és összeegyeztethetetlenek.²⁶ Az elbeszélés végül maga is szabadulni igyekszik a „történelem terhé”-től – még ha a második kirohanás révén meg is erősíti a három évszázaddal korábbi – a költő dédunoka előadása szerint kanonizálódott – hőstett jelentőségét.²⁷

Összegzésül, a *Beszterce ostroma* nem annyira a múltban ragadt emberről, mint inkább a múlt elvesztéséről – annak változatairól – szóló történetként olvasható. Mikszáth nyilván sem a hivatalos történetírástól, sem a millenniumi kor klisészerű múltrepresentációitól nem várta e sajátos amnézia ellenszerét. A hiányt persze ő maga sem pótolhatta teljesen, és talán nem is erre törekedett. Történelmi elbeszéléseiben inkább a múlthoz fűződő kultikus viszonyt igyekezett kikezdeni – erre szolgált a hivatalos történetírásból hiányzó „történelem

²³ MIKSZÁTH Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések, 20–21, 1906–1907: A Noszty fiú esete Tóth Marival*, MKÖM s. a. r. REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1960 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 20–21), I, 76.

²⁴ Erről s a szóbeszéd regényben játszott szerepéről lásd S. VARGA Pál, *A narratív sémák szerepe A Noszty fiú...-ban = „A Noszty fiú esete Tóth Marival”: Tanulmányok*, szerk. MILIÁN Orsolya, Bp.–Szeged, Gondolat–Pompeji, 2008 (deKON-KÖNYVek), 15. skk.

²⁵ MIKSZÁTH Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések, 22–23, 1908–1910: A fekete város*, s. a. r. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1961 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 22–23), I, 83.

²⁶ MIKSZÁTH Kálmán, *Új Zrínyiász = M. K., Regények és nagyobb elbeszélések, 10, 1897–1898: A demokraták, Új Zrínyiász*, s. a. r. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1957 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 10), 190–191.

²⁷ Az *Új Zrínyiász* „olyan szövegviszhang, mely önmagát és önmaga előzményét nem történelmi események, hanem történelmi szövegek imitálásának állítja”, EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998 (Klasszikusaink), 63.

alulról” elv és a nézőpontok viszonylagosságának érvényesítése.²⁸ Az anekdota műfajának alárendelt történetmondás nem is illett a történelmet összefüggő láncolatként értelmező modernséghez, valamiféle „alternatív teleológia” programjához. Mikszáth történeti tárgyú elbeszélései ma azért is lehetnek kedveltek, mert szemléletük közelebb áll a nagy elbeszéléseket kerülő posztmodernhez, mint létrejöttük korának modernségéhez.

²⁸ Lásd HAJDU, *Tudás és elbeszélés*, i. m., 172–174.